

Een eenvoudig historicus

bespreking door

M. E. H. N. MOUT

E. H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten, aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1987, 507 blz., f59,50, ISBN 90 351 0440 4).

Op zijn best geeft een *Festschrift* dat bestaat uit een verzameling werkjes van de gevierde een getrouwe weerspiegeling van een heel wetenschappelijk leven. Nu hangt het van dit leven af of het boek veel innerlijke samenhang vertoont of niet. Wie een langdurig bestaan in de wetenschap achter de rug heeft, is vaak van bloem tot bloem gevlogen — met soms wat onkruid ertussen. De bundel verspreide opstellen en voordrachten waarmee E. H. Kossmann bij zijn afscheid als hoogleraar te Groningen is geëerd, laat zien wat hem door de jaren heen boeide en bezighield en vertoont tevens een grote, ja bijna beangstigende consistentie. De wisselwerking tussen politieke denkbeelden en de geschiedenis van Europa en de Nederlanden vanaf de vroegmoderne tijd tot en met de twintigste eeuw is het centrale thema van de meeste bijdragen. Telkens en telkens weer wordt dit thema — in vele variaties — aan de orde gesteld en belicht. Wie van zogeheten intellectuele of ideeëngeschiedenis houdt, komt met dit boek aan zijn trekken. Wie houdt van goed proza, eveneens. En wie het belangwekkend vindt te zien hoe Kossmann door de jaren heen de historie te lijf gaat, kan in het boek een hele ontwikkeling terugvinden. Onder aan iedere eerste bladzijde van een bijdrage staat vermeld wanneer het stuk is gepubliceerd en achterin de bundel treft men een lijst van publikaties van Kossmann aan, waaraan slechts korte bijdragen aan verschillende periodieken ontbreken. Zo zijn aankondigingen in de 'Kroniek' van dit tijdschrift niet opgenomen. Een aantal artikelen vooral de vroege, zijn hier en daar door de auteur bewerkt.

Het *Festschrift* vertelt ons veel belangwekkends over de manier waarop Kossmann het vak beoefent. De term 'de historie te lijf gaan' die hierboven werd gebruikt, slaat eigenlijk nergens op. Kossmann gaat niets te lijf. Hij kijkt naar de dingen, grondig en nauwkeurig, met behoud van een zekere distantie en een gevoel van verwondering over de merkwaardige hersenspinsels en de soms nog merkwaardigere daden der mensheid. En als hij genoeg naar de dingen heeft gekeken probeert hij er iets over te zeggen, in de hoop dat hijzelf en de lezer de geschiedenis wat beter zullen kunnen vatten.

Dat gaat bij Kossmann allemaal heel bescheiden en rustig. Al vroeg zette hij zijn afkeer van grandioze schema's en modellen in de geschiedschrijving alsmede zijn

wantrouwen jegens een bepaald soort, recht-toe recht-aan, vergelijkende geschiedenis op papier, namelijk in zijn even hoffelijke als trefzekere bespreking van H.A. Enno van Gelders boek *Nederlandse Staten en het Engelse Parlement in verzet tegen vorstenmacht en gevestigde kerk* in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* uit 1962. Elders (135) schrijft hij: '... if comparative history has been rightly described as one of the most worthwhile historical pursuits, it is decidedly also the most difficult'. Wanneer hij zich zelf aan het genre waagt — in 'Engelse en Franse opstandigheid in de zeventiende eeuw' uit 1956, dus niet lang na zijn proefschrift over de Fronde — vat hij het zeer behoedzaam aan en schrijft socratische zinnen als: 'Nu is het goed daarbij zeer voorzichtig te werk te gaan en zich niet haastig naar een conclusie te bewegen' (130). En in een recent stuk over 'Dutch Republicanism' (uit 1985) schrijft hij, met de tegenzin van een man die weet dat het in het verleden toch waarschijnlijk anders toeging dan hij nu denkt: 'I must try to reach some sort of conclusion' (232).

Van tellen en meten houdt Kossmann al helemaal niet: in het *Festschrift* is niet één grafiekje of staafdiagrammetje te vinden, hetgeen ook heel passend is voor een historicus die zich bezighoudt met denkbeelden. Dit betekent echter zeker niet dat Kossmann nieuwe technieken, methoden of zelfs inrichtingen in de historiografie afwijst. Alleen: ook hier blijft hij de afstandelijke beschouwer, die prijst wat hem goed voorkomt en kritiek levert op wat hem niet aanstaat, maar zelf niet snel achter een nieuwe banier aan zal lopen. Zo wordt er afkeurend gesproken over 'sociological generalisations' (132) in het opstel over 'The Singularity of Absolutism' uit 1976 — op een moment dus dat brede, aan de sociale wetenschappen ontleende, concepten bij vele vakbroeders furore maakten. Afkeer van dogmatisch denken en van vasthouden aan het model om het model komt ook duidelijk naar voren in de bespreking (getiteld 'Een blik op het Franse absolutisme', uit 1965) van Porchnevs boek *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, waarin Kossmann Porchnevs visie op opstanden tegen de absolutistische staat uitvoerig vergelijkt met de zoveel minder ideologisch of in ieder geval anders gekleurde zienswijze van Mousnier.

Bij alle voorzichtigheid en innerlijke distantie schrikt Kossmann er echter niet voor terug het métier van de historicus te karakteriseren, bijvoorbeeld in de openingszinnen van de rede 'Eender en anders. De evenwijdigheid van de Belgische en Nederlandse geschiedenis na 1830' (gepubliceerd in 1982). Daar beklemtoont hij het standpunt van de waarnemer, die de historicus toch altijd is, welke poogt het verleden in lijnen en patronen onder te brengen. Het werkelijkheidsgehalte van die lijnen en patronen acht Kossmann zeer betrekkelijk en over een historische waarheid spreekt hij liever niet. Hij illustreert zijn denkbeelden hieromtrent met behulp van het begrip 'België' als gehanteerd in Pirenne's boek en het begrip 'Nederlandse Stam' van Geyl: 'Het begrip België is een patroon dat Pirenne gebruikt om het verleden begrijpelijk te maken, het te ordenen. Zo is het begrip Nederlandse Stam een hypothese waarmee Geyl op zijn beurt en zijn manier het materiaal dat ook Pirenne gebruikte, kon schikken, ordenen, begrijpelijk maken ... Uit de chaos van het verleden en met het in het verleden aanwezige materiaal kneedden zijn hun schone beelden, hun België, hun Nederlandse Stam; wanneer deze beelden leven

schijnen te bezitten, dan is het omdat de beeldhouwers zulke voortreffelijke artiesten waren dat zijn hun leven schenken konden' (373-374). De historicus is hier Pygmalion geworden, en Kossmann ontloopt zich als een sceptische beschouwer van de kunst der geschiedschrijving. Een scepticus, geen cynicus. Want mild schrijft hij in zijn artikel over 'Dutch Republicanism', verschenen in de feestbundel voor Franco Venturi: 'AH of us ought to be so keenly aware of the inextricable complexity of history that we should not criticize a historian for simplifying matters. Of course he does. If he did not he would not be able to say anything meaningful' (232).

Vanaf het begin schijnt de historicus Kossmann vooral geboeid te zijn geweest door politieke theorieën, die misschien koel-abstract lijken maar bij nader inzien toch verbonden blijken te zijn met een verwarrende en allerminst koele werkelijkheid. Dat wordt duidelijk in zijn debuut 'De doctrinairers tijdens de Restauratie' in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* van 1951, dat een precieze analyse van een hele politieke denkwereld behelst, en in het vroege artikel 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand' (uit 1958). Ook veel latere stukken als de Londense oratie 'In Praise of the Dutch Republic' (uit 1963) en 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse *ancien régime*' zijn zo getoontzet. Het komt mij overigens voor dat Kossmann in de eerste bijdrage op strengere toon over Althusius spreekt dan in de latere. Althusius, die het niet verder heeft gebracht dan een — toegegeven — schitterende samenvatting van de verzetsleer, maar niet de grondslag van de nieuwe Nederlandse staat kon leveren. Ook in een nog eerder geschreven en terecht in de bundel weer afgedrukt stuk over de onschendbaarheid van de koning ('Over de koning die geen kwaad kan doen', uit 1962) vindt men deze fascinatie en die koppeling van de theorieën aan de politieke praktijk van Engeland en Frankrijk in de zeventiende eeuw.

Tevens leest men in dit stuk voor een lustrumbundel van een Leids studenten-dispuut al aardige korte karakterisering van mensen, zoals die ook in latere artikelen — niet alleen in de puur biografische bijdragen — en eveneens in het boek *De lage landen 1780-1940* (Amsterdam, 1976) te vinden zijn, zoals 'De grote Milton, die voor niets terugschrok ...' (122). Want bij alle liefde voor denkbeelden en hun relatie met bepaalde gebeurtenissen en ontwikkelingen verliest Kossmann de mensen niet uit het oog. In een kort herdenkingsartikel uit 1982 noemt hij Hooft 'een zeer subtiele, maar, zo lijkt het, ten slotte eenvoudige geest' (195), die wel begreep dat de politieke wetenschap van zijn tijd niet uitblonk in eenduidigheid, maar het toch niet allemaal recht kon vatten. Elie Luzac wordt in de Groningse oratie 'Verlicht conservatisme: over Elie Luzac' (uit 1966) gekenschetst als een verlicht publicist, die zich ernstige zorgen maakte over de teloorgang der harmonie in zijn tijd en wereld. In een recensie van de uitgave van Thorbeckes briefwisseling behandelt Kossmann aspecten van diens levensloop en wijst op beslissende momenten daarin (352, 385). De bijdrage over 'Thorbecke en het historisme' (uit 1982) brengt een vergelijking van de geestelijke ontwikkelingen en denkbeelden van Thorbecke en Ranke die ons veel leert over beider persoonlijkheden. Achterin de bundel zijn rake en lezenswaardige portretten opgenomen van Huizinga, Renier en

Kaegi, terwijl Geyl en Gerretson tot leven komen in de bespreking van de uitgave van hun briefwisseling.

Kossmann als recensent is in het *Festschrift* trouwens ruim vertegenwoordigd. Hij blijft altijd beleefd en in de twee gevallen dat hij meer over het onderwerp van het boek dan over het boek zelf schrijft (Rowens biografie van De Witt en de uitgave van Van der Capellens boek *Aan het volk van Nederland* door de Wertheims) kan men zich afvragen of hij dat soms met opzet doet. Kritisch is en blijft hij, of het nu gaat om Gerlachs boek *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de 'Maximen in den Staet'*, Den Tex' Engelse editie van diens *Oldenbarnevelt* of Voorhoeves *Peace, Profits and Principles*. Gerlachs boek werd te lang bevonden, Den Tex was niet altijd subtiel genoeg, en Voorhoeve schreef een mooi boek, maar Kossmann kon niet echt met de belangrijkste these instemmen. Niet zonder zelfironie eindigt hij de laatste bespreking dan zo: 'Ik voel ook niet de illusie bewezen te hebben dat zijn visie op de Nederlandse traditie onjuist is. De geschiedenis is een echoput. Wie haar aanroept, krijgt zijn eigen mening als antwoord terug' (394). Ja, recenseren is een kunst, en Kossmann bedrijft die niet alleen in boekbesprekingen. Zijn artikel 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse *ancien regime*' bevat een diepgaande bespreking van de opvattingen van Quentin Skinner zoals neergelegd in diens boek *The Foundations of Modern Political Thought*. 'Dutch Republicanism' geeft behalve een glasheldere analyse van de ideeën van Pocock en Venturi over het republikanisme ook een kritiek daarop, waarin de ontwikkelingen in de Republiek der Verenigde Provinciën een plaats in de internationale discussie toegewezen krijgen. Het uiterst elegante artikel 'The Dutch Case: a National or a Regional Culture?' eindigt met milde kritiek op Prices *Culture and Society in the Dutch Republic during the 17th Century*.

Aan het begin van het *Festschrift* staan wat de redactie noemt drie 'beschouwingen van principiële aard' (7). Je zou ze ook gewoon essays kunnen noemen. Het zijn de gedegen Huizinga-lezing 1980 over conservatisme (met zijn belangwekkende opmerkingen aan het slot over de historische component in het hedendaagse denken), de uit een losse hand geschreven bijdrage voor een feestbundel 'Progressiviteit en conservatisme in de Westeuropese staat' en de licht moraliserende Coornhertrede 'Tolerantie toen en nu'. In het laatste stuk laat Kossmann zijn publiek duidelijk weten dat er best iets te vertellen is over het vraagstuk der verdraagzaamheid in verleden en heden, maar dat onverdraagzaamheid slechts door praktische maatregelen kan worden ingeperkt: 'Men moet van een historicus niet verwachten, dat hij uitkomst biedt uit sociale problemen die anderen niet kunnen oplossen' (57). Toch meent hij op dezelfde bladzijde waar te kunnen nemen dat de 'samenhang' in staat, cultuur en gemeenschap zijn toegenomen wanneer het heden met de zeventiende eeuw wordt vergeleken — en de lezer vraagt zich af of Kossmann, de afstandelijke niet-weter, hier even een tipje oplicht van de sluier waarmee hij zijn ongetwijfeld wankel geloof in een zekere vooruitgang der mensheid bedekt. Het hanteren van morele categorieën in de geschiedenis, de vraag naar goed of kwaad, is iets dat Kossmann niet vaak doet. Hij schrijft zelf, dat het moraliseren ons vreemd is geworden (367). En toch ontkomt ook hij in zijn verhandeling 'Is het Nederlandse

volk door de scheiding van 1830 'wakker geschud'?' (uit 1981) niet aan het stellen van de vraag of het 'goed voor Nederland' of 'juist jammer' was dat België zelfstandig werd (364). Misschien doet hij dat noodgedwongen, om zijn publiek in zo begrijpelijk mogelijke termen toe te spreken.

Aan het eind van het boek staat een opstel dat mij om verschillende redenen heeft getroffen. Het heet 'Lotgevallen', beslaat bijna veertig bladzijden en behandelt enige aspecten van het leven van Kossmanns overgrootvader Heinrich Kossmann. Alle scherpzinnigheid, alle diepgang, alle eruditie waarover de auteur beschikt worden in dit, naar ik aanneem recent geschreven, stuk aangewend om een weergaloos portret te schilderen van de emancipatie en de daarmee gepaard gaande verwerving van negentiende-eeuwse burgerlijke idealen in een Duits-joods milieu. Het is gebaseerd op heel knap en ingewikkeld onderzoek en ook nog prachtig geschreven. Meesterstukken ontstaan, zo lijkt het, niet altijd aan het eind van de gezellentijd. Of blijven historici altijd gezel? Kossmann noemt zich ergens in het boek 'een eenvoudig historicus'. Dat lezend dacht ik aan het Burckhardt-citaat over het historisch métier, dat Kossmann in zijn levensbericht van Kaegi aanhaalt: 'Vor sich ein Berg der Geschichte, graben sie ein Loch und hinter sich lassen sie einen Haufen Schutt und sterben'. Ik neem graag kennis van de puinhoop die Kossmann heeft achtergelaten en hoop dat er nog wat steentjes bovenop komen.

DE AUTEURS

F. R. A. Ankersmit (1945) is als universitair hoofddocent verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen — Oosterweg 65, 9751 PC Haren

H. Daalder (1928) is gewoon hoogleraar politieke wetenschap aan de Rijksuniversiteit te Leiden — Van Tedingerbrouckstraat 28, 2596 PC Den Haag

E. O. G. Haitzma Muiier (1942) is als universitair hoofddocent verbonden aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam — Tintorettostraat 6 I, 1077 RS Amsterdam

J. C. den Hollander (1947) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen — Abr. Kuyperlaan 21, 9722 PB Groningen

M. E. H. N. Mout (1945) is als universitair hoofddocent werkzaam bij de vakgroep vaderlandse geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden — O. Nassaulaan 27, 2361 LB Warmond

J. G. A. Pocock (1924) is hoogleraar geschiedenis aan de Johns Hopkins University — 312 Gilman Hall, Baltimore, Maryland 21218, USA

H. Schilling (1942) is hoogleraar nieuwe geschiedenis aan de Justus Liebig Universität te Giessen — Historisches Institut, Neuere Geschichte II, Otto Behagelstraße 10, D 6300 Giessen, Duitse Bondsrepubliek

W. R. E. Velema (1955) bereidt een dissertatie voor over het politieke denken van Elie Luzac — Willem Pijperstraat 11, 2551 CH Den Haag

I. J. H. Worst (1952) bereidt een dissertatie voor over politiek en geschiedenis in de late achttiende en de vroege negentiende eeuw in Nederland — Verlengde Here weg 113 A, 9721 AJ Groningen

Mededelingen

Regeling voor ondersteuning van baanloze historici

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg stelt subsidies ter beschikking voor baanloze historici die — met behoud van uitkering — historisch-wetenschappelijk onderzoek verrichten. Om voor een subsidie in aanmerking te komen moet tenminste aan de volgende voorwaarden zijn voldaan: de onderzoeker staat als werkzoekende ingeschreven bij een Arbeidsbureau; het onderzoek is van goede kwaliteit; het onderzoek leidt tot een publikatie en daarmee tot verbetering van de beroepskwalificaties van de betrokken onderzoeker. Beschikbaar zijn: a. twintig beurzen ten bedrage van maximaal f1.000,- per beurs, bedoeld als tegemoetkoming in de gemaakte onkosten (bijvoorbeeld reiskosten en fotokopieën); b. een bedrag van in totaal f40.000,- ten behoeve van dissertaties. Deze subsidies omvatten de aankoop van vijftig dissertatie-exemplaren tegen zesmaal de doordrukprijs tot een maximum van f4.000,- per proefschrift; c. een subsidie van in totaal f30.000,- ter bestrijding van de drukkosten van wetenschappelijke periodieken die artikelen plaatsen van baanloze historici. De bijdrage belooft hooguit f60,- per pagina druks tot een maximum van

f2.500,- per artikel. De regeling heeft een experimenteel karakter en geldt alleen voor 1987 en 1988. De aanvragen worden behandeld in volgorde van binnenkomst. Subsidie-aanvragen indienen bij: prof. dr. J. C. G. M. Jansen, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht, telefoon 043-250141.

Driejaarlijkse prijs De Franse Nederlanden

De redactie van het wetenschappelijk jaarboek *De Franse Nederlanden/Les Pays-Bas Français*, uitgegeven door de Vlaams-Nederlandse 'Stichting Ons Erfdeel', heeft een driejaarlijkse prijs De Franse Nederlanden ingesteld. Gevraagd wordt een oorspronkelijke studie op maatschappelijk, cultureel en taalkundig terrein die betrekking heeft op de Franse Nederlanden na 1660, of een studie inzake de betrekkingen van Vlaanderen en Nederland met de Franse Nederlanden gedurende diezelfde periode. Voor beide studies geldt een lengte van 6.000 tot 10.000 woorden. De uiterste inzenddatum is 1 juli 1989. De prijs bedraagt f50.000,- of f3.000,-. Inlichtingen bij: Jozef Deleu, 'Stichting Ons Erfdeel', Murissonstraat 260, B8530 Rekkem.

Helmondse historische prijzen

De gemeente Helmond stelt jaarlijks twee prijzen ter beschikking in het kader van het bevorderen van lokaal historisch onderzoek. Voor nadere informatie kan men zich wenden tot mevrouw A. A. M. A. van Mierlo, Gemeentelijke Archiefdienst Helmond, Molenstraat 121, 5701 KB Helmond, telefoon 04920-49555. Op aanvraag is een 'Lijst van leemten in het historisch onderzoek over Helmond' verkrijgbaar.

Congres: Italian Scientists in the Low Countries in the XVII and XVIII Centuries, Utrecht, 25-27 May 1988

An international congress to commemorate the 350th anniversary of the first edition in Leyden of Galileo Galilei's *Discorsi e dimonstrazioni matematiche intorno a due nuove scienze* and to study the relationships between Dutch and Italian scientists from the late Renaissance to the Enlightenment. Invited lecturers: U. Baldini (Rome), K. van Berkel (Open University, Heerlen), H. J. M. Bos (University of Utrecht), M. Cavazza (University of Bologna), H. de Ridder-Symoens (Free University of Amsterdam/NFWO, Gent), P. Galuzzi (University of Siena), A. van Helden (Rice University, Houston), A. M. Luyendijk-Elshout (University of Leyden), C. Maccagni (University of Genoa), A. MacConnel (Science Museum, London), C. S. Maffioli (University of Utrecht), R. G. Mazzolini (University of Siena), N. Morello (University of Genoa), G. Ongaro (Padua), L. C. Palm (University of Utrecht), C. de Pater (University of Utrecht), E. Raimondi — still to be confirmed — (University of Bologna), H. A. M. Snelders (University of Utrecht/Free University of Amsterdam). Organized by: Institute for the History of Science, State University of Utrecht. For further information please write to: Cesare S. Maffioli, Institute for the History of Science, Janskerkhof 30, 3512 BN Utrecht, The Netherlands.

Congres: 'Making the New Europe?': the problem of European unity and the World War

The Department of European and Modern Dutch Studies of the University of Hull will hold an international conference on the above theme in late september 1988. This conference, forming the second part of a three-stage enquiry into the historical

Nieuwe bezems door oud vuil.

Veranderingen in het beeld van de Nederlandse prehistorie in de laatste twintig jaar

L. P. LOUWE KOOIJMANS

In het begin van 1986 richtte uw voorzitter zich tot mij met de vraag of ik op deze dag — ik citeer hem letterlijk — 'een samenvatting wilde geven van de nieuwe inzichten en de veranderingen in het beeld van de prehistorie van ons land'. Die vraag deed me deugd. Het is verheugend te bemerken dat er in de kringen van historici een dergelijke belangstelling voor de voorgeschiedenis bestaat. Laat ik een poging tot zo'n samenvatting wagen 1.

Ik heb gemeend de vraag niet alleen te moeten opvatten als een verzoek eens te komen vertellen wat er de laatste tijd zoal gevonden en gegraven is. Dat is inderdaad een lijn waarlangs de prehistorie voortdurend verder wordt ingevuld en vernieuwd. Het komt er op neer dat steeds meer documenten van het prehistorisch bodemarchief worden ontsloten en gelezen. Daarnaast — en dat zal velen van u niet zijn ontgaan — zijn ook de werk- en denkwijze van de prehistoricus de laatste tijd aan ingrijpende vernieuwingen onderhevig geweest. Met een bespreking van deze laatste wil ik beginnen en dan in tweede instantie een overzicht geven, in chronologische volgorde, van die onderwerpen of paragrafen uit de Nederlandse prehistorie, waar hetzij door nieuwe vondsten, hetzij door nieuwe interpretaties, maar vaak door beide, het beeld aanzienlijk scherper is geworden.

Allereerst echter nog een paar opmerkingen. U zult niet al te frequent over de prehistorie worden ingelicht en daarom lijkt het me zinvol niet alleen naar de laatste paar jaar te kijken, maar wat verder terug te blikken, zo'n twintig jaar. Dat is ongeveer de periode waarin ik het vak beoefen, maar — veel belangrijker — ook de periode waarin de zogenaamde 'New Archaeology' werd ontwikkeld en in Nederland geïntroduceerd. Het is zinvol om het effect daarvan te schatten.

Mogelijk ten overvloede: ik zal me — zoals gevraagd — beperken tot de prehistorie, de periode vóór de Romeinse tijd. Het archeologisch onderzoek van de latere tijd blijft dus grotendeels buiten beschouwing. Ik zal ook niet spreken over het monumentenbeheer, hoe belangrijk dat onderwerp ook is. Het gaat daarbij immers

1 Voordracht gehouden voor de algemene ledenvergadering van het NHG op 17-10-1986. Enkele beschouwingen over de naoorlogse ontwikkelingen van de Nederlandse archeologie: W. A. van Es, 'De Nederlandse archeologie na 1945', *Westerheem*, XXV (1976) 279-305; H. T. Waterbolk, 'Nieuwe lijnen in de archeologie sinds 1945', in: *Onder de ZWO-Bannier* ('s-Gravenhage, 1979); H. T. Waterbolk, 'Archaeology in the Netherlands; Delta Archaeology', *World Archaeology*, XIII (1981) 240-254; S. van der Leeuw, A. Voorrips, 'Moderne ontwikkelingen in de archeologie', in: M. Chamalaun, H. T. Waterbolk, ed., *Voltooid Verleden Tijd?* (Amsterdam, 1980) 213-227.